

даласындағы мәдениеттен кенжеліктің де арғы түкпірін аңғарта кетеді.

...Қосылар өнері бар ұлы дуға,
Кейбіреу тура шабар бекер бұға.
Азырақ көңіл бөліп мен сөйлейін,
Ықшамдап атын білер жер мен суға...,-

деп басталатын “Жер-су толғауында” ақын қазақтың атам заманнан бері қарай мекен еткен, бауыр басқан шұрайлы да көркем, құтты да құнарлы қоныстарын емірене жыр етеді. Сонымен қоса сыртқы жерлерді, ұлы құрлықтарды, мұхиттарды шолып өтеді. Аяқөз, Көксала, Көкшетау, Қарқаралы, Баянауыл, Қарақолдан тартып, Іленің сыртқы жағын жіпке тізген маржандай немесе география сабағын сөйлеген ұқыпты оқытушыдай баяндайды. Мұнда тек жер-су аттары ғана емес, бұдан сырт сонау Абылайдан тартып, тарихи ірі оқиғаларды, өз кезіндегі Жоңғар феодалдарының қазақ даласында жүргізген қызыл қырғын нәубеттерін, қанды қақтығыстар мен қырқысуларын елестетіп өтеді. Соңында беталысты Іленің ішкі жағындағы жер-су аттарына аударады. Іленің көркем табиғатын суреттейді. Іленің жер-суын, көрікті табиғатын көркем тілмен кестелеп, тебінді өлең жазған, өшпес өнеге қалдырған Асылқан Мыңжасарұлы деуге болады. Оның бұл толғауы кейінгі қазақ ақындардың ойына өріс, жырына шабыт болғаны белгілі. Асылқаннан отыз жыл кейін дүниеден қайтқан әйгілі ақын Таңжарық Жолдыұлының “Іле сипаты” деген өлеңіндегі:

Байқасаң Іле жердің ортасындай,
Егерде дене болса қолқасындай.
Тауы алтын, тасы күміс, ағашы жез,
Сұлары еркек қойдың сорпасындай...,-

деген жолдар сондай-ақ жоғарыда талданған Шарғынның “Текестің салалары” атты толғауы Асылқан Мыңжасарұлының:

Арасан, Арыстан мен Қастың басы,
Борқора, Сары қабырға бергі басы.
Ақкүнге, Алтыөгізсай, Белқарағай,
Шықпаған түрікпенен дабырасы...,-

деп басталатын ұзақ өлеңімен үндес жатқанын аңғарамыз. Ақынның “Ұры мен жолбарыс” атты дастанының оқиғасы қарапайым болғанымен қызғылықты әрі тартымды, тілі жатық, шебер сюжетке құрылған болып, оқырманын баурап, еліктіріп отырады.

Асылқан Мыңжасарұлы 13 жасынан бастап ауыл, ел арасындағы айтыстарға түскен. Оның бізге жеткен көркемдік өресі биік, мазмұны терең бірнеше айтыс еңбектері оның нағыз дәуіріміз, ұшқыр сөз иесі екенін танытады.

Ақын Асылқанның өзге айтыс ақындарынан бір ерекшелігі – ол айтысқан қарсы жағындағы әріптесі кім болсын, оны дереу тұқыржылатудан гөрі, демеп, кузап, еліктіре, желіктіре, аузына сөз, көкейіне ой түсіре қосарға алады да, айтыс жүлгесін құрып, көрігін қыздырады. Шағын және көлемді айтыстары болсын, бәрінің соңы әлдекімнің еңселеп жеңілуі емес, жарасымды, риясыз ілтипатпен жүйеге тиянақ таптырады. Осымен қоса ақын айтыстарының өн бойында қатты шиеленіскен қақтығысты қайшылыққа желі тартылады.

Асылқан айтыс барысында әріптесінің портретін, оның ақындық өнерін бүкпей дәл баяндап, өзін де асырап мақтамай, сол адамдар қатарында көрсетеді.

“Тәнимен айтысында” Тәнидің келісті келбетін:
Бір кезде Тәни келді сылаң қағып,
Түрленіп тоты құстай қылаң қағып,
Жағында кимешектің он сөлкебай,
Бұлғақтап шекесіне үкі тағып.
Келбеті хор қызындай сұлу екен.
Япыр-ай Тұңғатбайдан туған нағып?!...-

– деп суреттейді.

Ал ақынның “Нұрипамен айтысында” бір дәуірдің өмір шындығын дәлме-дәл етіп көркем тілмен бейнелейді. Айтысқа түскен әріптестер көріністе бірін-бірі мінеп, кемсітіп отырғандай, мұның өзі рулар арасындағы қақтығыстай болып көрінгенімен, айтыстың астары ел ішіндегі ақалақшы, мампаң, би-болыстардың, зәңгі-төрелердің кемістігін бетіне басып, олардың жексұрын, жиренішті қылықтарын шенеп, әшкерлеп отырады. Мысалы,

Баласы Сыламжанның мампаң шандыр,
Ұйқыдан көзін ашса, елін аңдыр.
Атаның аруағымен ол да кісі,
Туар ма мұндай жаман тәңір алғыр.
...Кенедей қанға тойған Дәуіт залым,
Құртты ғой Тілеукенің тегіс бәрін.
Шығыны осы күнде шашынан көп,
Құтылмас қыз бермесе бірер жарым...-

Осы айтыста сол кездегі ру басыларының отыз шақтысының аты аталып, олардың түрліше жағымсыз қылықтары, озбырлықтары қатаң сыналады. Ақын әріптесін әр сырға, әр тұрғыға, әр ойға жетектеп, оның аузына сөз салып, өзі оған қару айтады. Енді бір жағынан алланың атын, діни нанымды, аруакты көлденең тарта отырып, өз ойын айтып, діттеген мақсатына жетіп отырады.

Асылқан Мыңжасарұлының қай жанрдағы шығармаларын алсақ та терең, бай мазмұнды, алуан формалы болып, жоғары көркемдікке, өзіндік сипатқа ие.

Ақын өмірі қайшылыққа толы қақтығысты ортада өтті. Ақындық өнерімен де, қоғамдық қимылдарымен де өмірге терең араласып, сол тұстағы қоғамдық құбылыстардың қыры мен сырын, сипатын, терең, жете аңғара білді. Әрі оны өзінің шоқтай жайнаған жырларында айна-қатесіз бейнеледі. Әділетсіздік, жемқорлық, паракорлық, мәнсапқұмарлық, тоғышарлықты аяусыз әшкереледі. Өз халқының қамын жырлап, қасірет-қайғысына ортақтасты. Әділдікті жақтады, аңсады. Елжіреген достық-махабатты, балдан тәтті балалық шақты, жайнаған жастық дәуренді, туған жердің көркем көрінісі мен таңғажайып табиғатын суреттеді. Сөйтіп, ол өзін өз дәуірінің мұзбалақ, дауылпаз бір туар ақыны екенін әйгілеп кетті.

Ақынның шабыты енді шарықтап, ағыны қатты Қас суындай буырқанып тасқындай бастаған кезінде өмірмен жастай қоштасты. Алайда оның жасын тағдырының жарқылындай жалынды жырлары мен жарқын образы халық жүрегінде мәңгі сақтала

бермек. Ол азаматтық поэзиясымен, күрескерлік рухымен Қытайдағы қазақ поэзиясының дамуына, әдеби үрдістің ілгерілеуіне мол үлес қосты.

Мақалада ақын Асылқанның өмірі мен шығармаларына шолу жасалумен бірге, оның ақындық ерекшелігі көрсетіледі.

1. Жарасұлы К. Асылқан шығармалары жөнінде // Шалғын. – Үрімжі, 1982. – № 3. – 17-29 бб.

2. Шөкеманұлы М. Асылқан Мыңжасарұлының өмірі мен өлеңдері туралы // Шынжаң қоғамдық ғылымы. – 1993. – № 4. – 44-47 бб.

3. Халық қазынасы. – Пекин: Ұлттар баспасы, 1997. – 1-том. – 496 б.

А. Тойшыбекова

ҰЛТТЫҚ ПРОБЛЕМА ЖӘНЕ ЗАМАН ШЫНДЫҒЫ ШЕРХАН ДРАМАСЫНДА

Көркем шығарманың үшінші тегі драма жанрының дамуы Ж. Шанин, М.Әуезов, Б.Майлин, І.Жансүгіров, Ғ.Мүсірепов, С.Мұқанов, Ә. Тәжібаев, Ә.Кекілбаев, Ш. Құсайынов, Қ. Мұхамеджанов, Т. Ахтанов т.б. есімдерімен байланысты. Қазақ драматургиясының қалыптасуына өзіндік үлесін қосып жатқан жазушылар өте көп.

“Әдебиеттің ерекше бір түрі — драматургия театрды нысана етеді, сахнаға қойылу үшін жазылады. Танымдық, тәрбиелік мәні бар, идеялық-эстетикалық әсері орасан күшті өнер — драматургия тағдырлар тоғысуы, характерлер қақтығысы, сезімдер шайқасын көрсетіп, аса қатал композиция талаптарын ескере отырып, ерекше көркемдік құрал-диалогтар мен монологтар арқылы болмыстың сан алуан шындықтарын ашады, өмір құбылыстарына баға береді, билік айтады”, — дейді ғалым Р. Нұрғали

[1, 8 б.].

Өткен ғасырдың отызыншы жылдарынан бастап қазақ театрының дамуына үлес қосқан драматург — Шерхан Мұртаза.

Шерхан Мұртаза — драматургия саласында өзіндік орны бар қаламы ұшқыр жазушылардың бірі. “Сталинге хат”, “Бесеудің хаты”, “Жалғыз үйлік зілзала”, “Ноқтаға басы симаған”, “Домалақ ана”, “Есек саудасы” т.б. пьесалары шебер драматург ретінде жазушының бір қырын көрсетеді.

Шерхан Мұртаза- жан-жақты дарын иесі. Ол ұлттық драматургиямызға өз үлесін қосқан жазушы.

Заман шындығын терең толғап, проза жанрында қалам тартқан бояуы мол суреткер, көркемдік талабы басым драматургияға қалай келді?

Әрине, жазушыны драматургияға алып келген күш — ауқымды, құнды шығармалардың сахналық көріністі талап еткендігі.

Қырағы жазушы прозамен қатар, драмаға да қалам сілтеп, ұлттық театрымыздың өсуіне белсене атсалысу талантты драматургтер үлгісі еді.

“Қазақ драматургиясының бүгінгі үлкен міндеті — осы заманның тақырыбындағы шығармалар туғызу. Драматургтеріміз өмірді барынша батыл, барынша жіті зерттеп, өз замандастарымыздың ой-сезіміне көбірек құлақ асқанда ғана шынайы шығарма тудыра алатындарын ұмытпауға тиісті.

Біздің бүгінгі өміріміз әр алуан шындыққа аса бай. Тың жерлері мен Қазақстан Магниткасын салушылардың қаһармандық еңбегі өзінің көркем әдебиеттегі шынайы бейнесін әлі тапқан жоқ. Біздің драматургиямызбен театрымыздың қашанда өмірдің өзекті проблемаларын көретін жақсы дәстүрі бар. Енді тек сол жақсы дәстүрді одан әрі дамыта білейік”, — деп жазады 1958 жылғы “Театр тынысы” атты мақаласында [3, 400 б.] Тахауи Ахтанов.

Ш. Мұртаза пьесаларында заманның тыныс-тіршілігі, қоғамның басты мәселелері, халық басындағы қайғы-қасіретті, ұлы тұлғалардың бейнесі мен әулие аналардың, қаһарман батырлардың сом тұлғасын драмалық шарттарға сай, сөз мәйегін ағызып, шынайы суреттеген.

Қоғамдағы жағдайлар, адамдар арасындағы қарым-қатынастар Шерхан Мұртаза пьесасында ауқымдырақ берілген. Драматург қарапайым өмір құбылыстарынан бастап, күрделі қоғамдық саяси мәселелер мен тарихи аңыздарға дейін қозғаған. Шерханның “Жалғыз үйлік зілзала” атты екі бөлімді сахналық шығармасында өмір сүріп отырған қоғамымыздағы баспана, көкек аналар, қайырымсыз әкелер, адам жанына жақсылық ұялатып, желеп-жебеп жүретін періштелер мен орға соқтыратын жамандықтан айналшықтап шықпайтын Албасты-Марту бейнеленеді. Осы кейіпкерлер арқылы өмір сүріп отырған қоғамымыздағы жайсыз жағдайларды, ащы шындықты, жанды бейнемен іс-әрекетпен әшкерелейді. Пьесада бірнеше кейіпкер қоғамдағы басты мәселелердің шешілуіне ықпал жасайды.

Тағдырдың тәлкегіне ұшыраған Сандуғаш пен бейкүнә сәбидің өмірде өз үлестерінің жоққа шығуы, тағдырлары кісінің қолында екендігі аналық ой-арман мақсатының орындалмауы қоғамның заманның келеңсіз жағдайларына әкеліп тіреледі. Азаптан бойы арылмаған жалғыз басты ана Сандуғаш бейнесі арқылы қазіргі қазақ қыздарынан шыққан көкек аналар, тастанды балалар, Малқар сияқты –қайырымсыз әкелер тағдыры бейнеленеді.

Десек те осы шығармада Сандуғаш пен Мүнира бейнелері арқылы өмірдегі шындық шыңына жеткені суреттелгені анық. Аналардың бірі алдау мен арбаудан, қорлық пен зорлықтан әлсіздіктен азап шексе, енді бір аналар өз мақсатына, билікке,

байлыққа, дәулет пен сәулетке жетем деп жүріп отбасының қадірін уысынан шығарып алғандығын, яғни “баласыз үй қу мазар” дегенге саяды.

Малқар - тек қайырымсыз әке ғана емес, сөйлеген сөзі мен іс-әрекетінен тұрағы жоқ тұрақсыз, өз ісі мен сөзінің есебі жоқ аясыз, тек әкімшіліктің шауыпкелі, билікқұмар тек бұйрықты орындап, орындатқанды ұнататын шабарман екендігін көрсетеді.

Ал Салбырақ болса, қайтсем баспананы басып қалам деген оймен бала-шағасын шынжырлап амалсыздың күйін кешіп, өз өмірін бәске тіккендей қорқытқан сыңай танытады.

Ал мұндағы періштелер мен Марту бейнесі сырт көзге ғаш көрінгенмен драматург бейнелеу кезінде сахналық көрініске сай бұлардың іс-әрекеті қимылы мен сөздері жүректі шымырлатарлық ететіндей бейне жасаған.

Барлық адам бойына жақын тартып сезіне білмейтін кейіпкерлер арқылы жазушы тылсым бір дүниенің сырын ашқандай сезіледі.

Қай заманда болса да адамзат баласы жақсылықтан аттап, имандылықтан безіп, кесір билегенде “көп асқанға бір тосқан” дегендей тылсым күш иелері мен рух тәубасына келтіреді деген сенімге арқа сүйеген. Жазушы шығармасында да осы жайттар орын алған.

Біздің өміріміздегі осындай келеңсіздіктердің тоқырау тұсында жаппай етек алып, әлеуметтік-қоғамдық дертке айналғанын шынайы көрсеткен “Жалғыз үйлік зілзала” драмасы осылайша аяусыз әшкерелеуші қуатымен көзге түседі, — дейді сыншы С. Жұмабек [4, 121 б.].

Қорыта айтар болсақ, драматург қазіргі қоғамдағы жастардың тәрбиесін, олардың іс-әрекетін шынайы көрсеткен. Қоғамымызда қанша жастар жазушы кейіпкерлеріндегідей күйге түсіп, жас

өмірлеріне балта шапты. Сандуғаш секілді қаншама қарақөздеріміз өмірден опық жеді. Қаншама сәбилер тастанды болып, жәудіреңдеген көздер ата-ананың қамқорынсыз өмірге келді. Қазақстан бойынша баладан ана, анадан бала безген заманды шынайы көрсеткен Шерхан Мұртазаның көріпкелділігі мен көрегендігі баршамызды тәнті етіп отыр. Жазылған шығармалар бүгінгі таңда өз мәнін жоя қойған жоқ. Себебі, бұл пьеса бүгінгі заманның, бүгінгі күннің ұлттық проблемасын көтеріп отыр. Жазушы Малқар мен Сандуғаш сияқты кейіпкерлердің бейнесі арқылы оқырманына үлкен ой тастайды.

Шерхан пьесалары мен идеясынан басқа басы артық сөз таппайсың, диалогтар қысқа, нұсқа мағыналы. Пьеса тілінен кейіпкерлердің өзіне лайық характерлерін психологиясын танымдық өзіндік ерекшеліктерін көреміз.

Шерхан Мұртаза шығармаларының ерекшелігі оқиғалар мен фактілері нақты, айқын, шын қоғамдық өмірден алынған, стилі қарапайым, тілі көркем, образы анық, суреттелген жайттар шығарма көлеміне лайықты, тұжырымды диалогтар мен терең ойлар шебер берілген.

Ойға көсем, тілге шешен жазушы бала күнінен бастап көргенін кестелеп, түйгенін дестелеп халық ойынан шығатындай көркемдеп, қазақ әдебиетінің төрінде мәңгіге өшпестей із қалдырғаны анық.

1. Нұрғали Р. Арқау. — Алматы: Жазушы, 1991, -8 б.

2. Мұртаза Ш. Алты томдық шығармалар жинағы. — Алматы: Қазығұрт. 4 том 3. Т. Ахтанов. Бес томдық шығармалар жинағы, Алматы, Жазушы, 1985ж, 400 б.

4. Жұмабек С. Жұлдызы нұрлы суреткер. (Халық жазушысы Ш. Мұртазаның шығармашылық жолы жайында) роман-монолог. — Алматы: Қазығұрт. 2002, -121.

В статье делается попытка раскрыть реалии современности в пьесах Шерхана Муртазы

К. Б. Уразаева

ПОЭТИКА БЫТА В РОМАНЕ А.С. ПУШКИНА «ЕВГЕНИЙ ОНЕГИН»

Изучение поэтики быта в романе А.С. Пушкина «Евгений Онегин» берет истоки в знаменитом определении В.Г. Белинским романа как «энциклопедии русской жизни» и продолжается в работах Г.А. Гуковского /1/ и Ю.М. Лотмана /2/.

Г.А. Гуковский писал: «Не в том заключено реалистическое новаторство «Евгения Онегина», что в нем описан быт, неоднократно изображенный до него русскими поэтами, которых мы не захотим и не сможем отнести к реалистам, а в том, что бытовой материал истолкован Пушкиным иначе, чем его предшественниками, по-новому, реалистически, то

есть в качестве типического, идейно обосновывающего человека и его судьбу» /1, с. 146/.

Ю.М. Лотман в «Очерке дворянского быта онегинской поры» замечал: «Одной из особенностей бытописания в «Евгении Онегине», весьма существенной, является то, что значение бытовых реалий необходимо для понимания текста даже тогда, когда они непосредственно не упоминаются или даже мелькают в виде кратких отсылок, намеков» /2, с. 490/. Лотман в исследовании быта дворянской эпохи придерживался следующих разделов: хозяйство и имущественное положение, образование и служба

дворян, интересы и занятия дворянской женщины. Дворянское жилище и его окружение в городе и поместье, день светского человека, развлечения, бал, средства передвижения.

В настоящей статье определяющими в анализе поэтики быта явились упоминание Лотманом об активности внетекстовых связей и оценка построения сюжета как болтовни. Попытка изучения быта как способа создания текста, а также его функции носителя национального сознания позволяет не только обозначить особенности проявления быта в повествовательной структуре с точки зрения событий, но и дифференцировать его модификации. Такой подход содержит возможность наблюдать, как внетекстовые связи становятся текстом непроисходящих событий. Иначе говоря, цель настоящей работы – охарактеризовать быт как культурный текст.

Функция быта как неперсонифицированного персонажа обнаруживается уже в первой главе романа А.С. Пушкина. Прежде всего, в поэтике быта значим неоднократно отмечавшийся исследователями применительно к пушкинской поэтике закон симметрической композиции /3/, /4/. Изображение быта Онегина в «неугомонном Петербурге» сопровождается картинками жизни героя в деревне, а также сравнивается с бытом Лариных, помещного дворянства. В романе с первых страниц обнаруживается двойная симметрия в композиции романа, связанная с изображением быта: внутренняя композиция – Петербург высшего света и трудовой город, внешняя композиция связана с главными героями романа.

Вторая особенность изображения быта – ироническая или шутовская коннотация эпиграфа, активизирующего внетекстовые связи. В-третьих, ироническая коннотация структурируется смысловым полем, в котором различимы повторяющиеся устойчивые концепты. Нами рассмотрены доминирующие концепты *мода* и *сплетни* (в дополнение изученных Лотманом в качестве комментария к тексту романа).

К особенностям изображения быта следует отнести также неконфликтное соседство высокого, книжного стиля с просторечным, а также синтез разных языковых систем, создающих не просто типичный для комического жанра эффект стилистического оксюморона, но передающих свойство пушкинского протеизма. Так, в первой главе стилистическая игра: французское *мусье*, просторечное *промотался*, книжное *пора надежд и грусти нежной* вписана в игру другого стилистического ряда: *Фобласа ученик, старик; рогоносец: Боливар, брегет, проказник*.

Анализ отмеченных особенностей изображения быта позволяет связать новаторство Пушкина не только с жанровыми открытиями, сколько с системным, комплексным понятием, атрибутированным в характеристиках ментальности. *Русскость* Пушкина, национальное своеобразие романа проявляется прежде всего в структуре и специфике быта.

В шутовской экспрессии эпиграфа к первой главе: «И жить торопится, и чувствовать спешит» (Вяземский) заключен ключ к концепции быта в

выражениях русскости. Спешка, торопливость, суэта в народном сознании ассоциируется с ироническим отношением. И вместе с тем это признак преходящего, наносного, модного. В духе русскости можно расценивать и омонимическую игру эпиграфа ко второй главе: «O rus!» Горация и авторское «O, Русь!».

«Неугомонный Петербург» первой главы создает пространственную семиотику – локуса чужеземной моды. В первой главе, в описании системы воспитания, кабинета Онегина, его костюма прослеживается не только сформирована философия *мода*, но и подготовлена почва для эволюции ее семантики и стилистических приемов осмысления. В первой главе описание *уединенного кабинета* атрибутирует моду как стиль жизни и поведенческий статус денди. Бытовая сущность моды – модная одежда – вписана в расширенный контекст: *модные чудачки, модные жены*. Отсутствие семантической иерархии в этом ряду создается резюмирующим: «Панталоны, фрак, жилет, всех этих слов на русском нет» /5, с. 26/.

Семантическая игра концепта *мода* обуславливает динамику быта, определяет особенность пушкинского реализма. Сохранение модных элементов быта Онегина в период жизни в деревне сопровождается утратой иронического смысла. Описание быта героя в деревне одухотворено, наполнено поэзией, передано в восприятии Татьяны. В У11 главе романа, охарактеризованной Ф. Булгариным в «Северной пчеле» как полное падение Пушкина, жилище героя осмыслено как своего рода метафора романтического героя. Для Татьяны барский дом – *модная келья, пустынный замок*. Модным дом Онегина делают *полка книг, кровать, покрытая шелком, лорда Байрона портрет, стол с померкнушей лампадой*. Аскетический быт петербургского денди не лишен изысканности. Ванна со льдом, которую принимал герой по утрам, бильярд, кий усиливают тему байронизма, создаваемой состоянием *задумчивой лени* Онегина, вводят тему быта по образцу английского стиля в его возвышенном, отчужденном от обывательского следования английской моде.

Эволюция концепта *мода* создается игрой семантических оттенков постоянных элементов одежды. В деревне в костюме Онегина появляется халат *Халат* – выразительный знак судьбы, возможной участи Ленского, если бы он остался жив после дуэли: «В деревне счастлив и рогат / Носил бы стеганный халат» /5, с. 188/. Халат – знак скучной семейной жизни. Однако подающий Онегину халат слуга-француз Гильо вносит иной семантический ряд в роман: халат героя – признак рационального быта, бытовая аскеза. Эта смена коннотаций сопоставима с постоянством бумажного колпака в первой главе у *хлебника, немца аккуратного* и у француза Трике в сцене размещения гостей у Лариных после имени Татьяны.

Другой концепт, различимый постоянством употребления в поэтике быта – *сплетни*. Роль сплетен, слухов и выдумки в развитии сюжета комедии «Горе от ума» А.С. Грибоедова исследовал